

зано, що в нем отразились достижения предыдущих эпох. Эти архетипы сильных мужественных воинов-рыцарей, дружинников вобрали в себя и европейские влияния подготовки. С течением веков возникло своеобразное сплетение благородства, веры в Бога, физической и психологической выносливости. Подчеркивается необходимость целостного восприятия личности, учитывая положительные и отрицательные черты, что позволит понять мотивацию поступков казаков, не вырывая эти вещи из контекста. Принимая во внимание то, что формирование ментальности украинского народа напрямую связано не только с естественным или унаследованным от предыдущих поколений опытом, но и с привнесённой или приобретённой историей их развития, можно утверждать, что морально-этический и мировоззренческий портрет казачества отложился в подсознании, творя архетип современного украинца. Мировоззренческие и морально-этические принципы, на которых строилась жизнь периода победоносной национально-освободительной борьбы против порабощения, и которые вызывают чувство гордости, составляют основу национального чувства современных украинцев.

Ментальные черты казачества раскрываются через важные составляющие его мировоззренчески-нравственного портрета: любовь к родителям, родному языку, верность в дружбе, патриотизме, отношении к Родине-Украине; готовность защищать слабых, младших, в частности детей; уважение к девушке, женщине; непоколебимая преданность идеям, принципам народной морали, духовности; отстаивание полной свободы и независимости личности, народа, государства; забота о развитии национальных традиций, обычаев и обрядов, бережное отношение к родной природе, земле, почитание религиозных ценностей, стремление делать пожертвования на строительство храмов, учебно-воспитательных и культурных учреждений; целенаправленное развитие собственных физических и духовных сил, воли, возможностей своего организма; умение везде и всюду поступать благородно и др.

Ключевые слова: казачество, ментальность, мировоззренчески-нравственный портрет, христианские ценности, украинская историософия, феномен, этнопсихология.

До редакції надійшла 12.10.2017.

УДК 94 (477):81 «18/19»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.2>

© Ольга Казакевич
(Київ)

МОВНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЧИНОВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено проблемі ставлення чиновництва українських губерній Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до української мови, її значення для культурно-освітнього та національного життя в умовах обмежувальної політики центру щодо функціонального застосування української мови. Для дослідження мовної свідомості та самоідентифікації чиновництва використано історичний, порівняльний та біографічний методи. Для світоглядної характеристики чиновників – учасників громадівського руху застосовано просопографічний підхід. Доведено, що позиція, яку займали стосовно української мови представники вищої та середньої ланок державного управління, як керівники та виконавці у системі загальноімперського бюрократичного механізму, у першу чергу, залежала від особистих світоглядних переконань чиновника. На прикладі окремих представників українського чиновництва імперії, зокрема, київського, волинського і подільського генерал-губернатора М. Драгомирова, міського голови Одеси П. Зеленого показано, яким чином державний службовець високого рангу влади міг впливати на дозволені обсяги використання української мови та сприяти розширенню сфер її функціонування.

Ключові слова: чиновництво, українська мова, мовна свідомість, самоідентифікація, Громади, Російська імперія.

Друга половина ХІХ ст. позначилася запровадженням низки нормативних актів, спрямо-

ваних на докорінне звуження сфери функціонування української мови на землях, що входили

до складу Російської імперії. Як Валуєвський циркуляр 1863 р., так і Емський указ 1876 р. запроваджені вищими органами влади імперії, однак їхнє безпосереднє втілення в життя було покладене на місцеве чиновництво – від генерал-губернаторів до дрібних службовців, які працювали в установах, переважно підпорядкованих міністерствам внутрішніх справ та народної освіти. Саме вони своєю розпорядчою, виконавчою чи громадською роботою суттєво могли впливати на розширення або звуження сфер застосування української мови в імперії. З огляду на це, важливим є з'ясування ставлення чиновництва українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. до української мови, її статусу, значення для національного та культурно-освітнього процесів. Роботи, які б розкривали поставлену проблему в історіографії майже не представлені. Окремих аспектів мовної свідомості українського чиновництва торкаються праці І. Гирича [3] та В. Шандри [26], однак немає сумнівів у тому, що ця тема має бути предметом цілісного висвітлення.

Слід зазначити, що у складі українського етносу питома вага осіб, які перебували на державній службі була порівняно незначною. За переписом 1897 р. в загальноімперському просторі частка українців, зайнятих у сфері державного управління, складала 0,6 %. Для порівняння, серед росіян цей показник сягав 1,4 %, серед поляків – 1,2 %. Ще 3,4 % українців перебували на військовій службі, 0,5 % склали служителі церкви [7, с. 308]. Тим не менше, серед чиновництва дев'яти українських губерній Російської імперії в адміністративній, громадській, становій при добродійних установах, службі в поліції та суді українці склали 44 %, росіяни 46 %, поляки 4,8 %; у збройних силах – 30, 6 %, 44,2 % та 8,3 % відповідно [16].

Працюючи в органах державної влади, чиновники здебільшого демонстрували лояльність до запроваджуваної центром політики обмеження використання української мови. Більше того, для багатьох з них вже сам факт використання української мови навіть у вузьких межах дозволеного становив вагомий підставу для підозр. Показовою у цьому відношенні є ремарка зі звіту київського інспектора типографій та закладів книжкової торгівлі Корчинського, який у 1888 р., повідомляючи про свою недовіру до деяких торговців, згадував Степана Гомолинського, «легкість характеру якого, нерозбірливість у засобах й пристрасть до наживи мимоволі підштовхує частіше зупиняти увагу на

ньому й посилювати нагляд за його книжковою торгівлею. Це тим паче необхідно, оскільки в книжковому магазині Гомолинського спостерігається добір та торгівля книжками переважно малоросійською мовою» [21, арк. 23 зв.].

Прикметно, що, на думку інспектора, до продажу книг українською мовою власника крамниці штовхала саме «жага наживи». Станом на 1890 р. у Києві діяли лише дві крамниці (Гомолинського й Карпович), які спеціалізувалися на продажі україномовної літератури. З річного обсягу київської книжкової торгівлі, який оцінювався у 663 тис. крб., на продаж українських книжок припадало лише 6 тис. [22, арк. 20]. Водночас, з інших свідчень також випливає, що торгівля україномовними книжками була прибутковою справою. Так, керівник Київського губернського жандармського управління В.Д. Новицький згадував, що «у партії українофілів були досить великі кошти від зборів і продажу книг і брошур» [13, с. 129].

Спробуємо проаналізувати причини, які змушували чиновників українських губерній виявляти лояльність до політики імперського центру, зокрема, й у мовному питанні. Однією з таких причин безперечно була цілком усвідомлена особиста відданість правлячому режиму, яка забезпечувалася, серед іншого, складанням державним службовцем присяги на вірність цареві [25]. Як зазначає В. Шандра, «сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства» [26, с. 43].

Не менш важливу роль відігравала привабливість державної служби. І. Гирич зауважує, що Російська держава вміла цінувати чиновника, адже працюючи на одному місці та в одній професії він отримував значно більше за середній заробіток у сфері приватного бізнесу й міг покращувати при цьому своє матеріальне становище [4, с. 49]. Водночас у 1864 р. заробітна платня чиновника Київського цензурного комітету складала 1000 крб. у цензора, 500 крб. у цензора єврейських книг та 300 крб. у секретаря [20, арк. 3, 11]. Ще вищою була оплата праці службовців закладів освіти. Зокрема, за результатами освітньої реформи 1863–1864 рр. учитель російської мови та словесності за 12 тижневих уроків отримував 900 крб., ординарний професор університету – 3000 крб. Водночас, річна заробітна платня кваліфікованого робітника складала 180–240 крб. [18, с. 69].

Пришвидженню русифікації чиновництва сприяли й спеціальні надбавки та доплати, введені у 1864 р. для «російських чиновників» й у 1869 р. для «чиновників-великоросів» [27, с. 11]. Надбавки, щоправда, запроваджувалися не всім і не одразу. Так, у 1864–1865 рр. Київський цензурний комітет вів довготривале листування з Міністерством внутрішніх справ щодо виплат надбавок усім російським чиновникам підпорядкованих міністерству [20]. У листі до віце-директора департаменту загальних справ МВС В.М. Лазаревського, вихідця із родини конотопських поміщиків, представник київського цензурного комітету скаржився, що «всі російські чиновники в цьому краї вже скористалися [надбавкою – *авт.*], єдине й неприємне виключення становить цензурний комітет, немов особи, які його складають, не росіяни, чи начебто вони не гідні цієї милості» [20, арк. 10–10 зв.].

За таких умов навряд чи можна було сподіватися на маніфестування українськими чиновниками своєї етнічної чи мовної своєрідності. Що, однак, не заважало багатьом із них використовувати українську мову в побуті. Софія Тобілевич, дружина Івана Карпенка-Карого, згадувала, що на початку 1860-х років, коли її чоловік працював канцеляристом міської управи Бобринця Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, чиновники ратуші розмовляли між собою українською мовою, бо іншої не знали [17, с. 143]. Щоправда, вона ж згадувала, як дехто з чиновників-українців (йшлося, зокрема, про рідного дядька І. Карпенка-Карого – Степана, обіймавшого значну посаду при повітовому суді) демонстративно використовував російську мову, щоб відокремити себе від пересічних місцевих мешканців [17, с. 341].

Загалом, складається враження, що чимала кількість чиновників українського походження не була позбавлена сентиментального ставлення до рідної мови, що однак не заважало їм сумлінно впроваджувати в життя урядові заходи щодо обмеження функціонування української. Так, Євген Кротевич відмічав, що під час гастрольного турне хору М. Лисенка по Волинській і Полтавській губерніях в одному із полтавських повітових міст на концерті був присутній начальник повіту пан справник із дружиною. Коли після першого відділу концерту якийсь старосвітський панок вийшов на сцену і схвильовано почав українською мовою виголошувати подяку М. Лисенкові й хору, справник, закричав, що коли промовець не залишить говорити малоросійською мовою, то він негайно ж припинить зовсім концерт.

Проте, цей же чиновник уже в неформальній обстановці під час бенкету влаштованого громадськістю міста на честь гастролерів «не тільки вже не заперечував проти того, щоб висловлювати тости й промови українською мовою, а раптом і сам заговорив по-українськи, заявивши: «Я також малорос і дуже люблю оцю саму... рідну мову, але ж, на жаль, виступати нею в публічному місці з різними промовами – не доз-во-лено!»» [9, с. 553–554].

Незважаючи на ці та інші свідчення джерел, було б помилкою вважати весь прошарок державних службовців ворожим до української справи. Специфіка соціально-економічного устрою Російської імперії полягала в тому, що переважна більшість освічених людей так чи інакше була причетна до державної служби. Якщо звернемося до аналізу професійної діяльності членів українського громадівського руху, то переконаємося, що у кожній громаді було чимало представників чиновництва різного рівня. Разом з викладачами середніх та вищих державних навчальних закладів, яких також цілком справедливо зараховують до складу бюрократичного апарату Російської імперії [5, с. 213–214], службовці державних установ та земств становили переважну більшість представників громадівського руху.

Зокрема, серед діячів Київської Старої Громади Ф.Т. Панченко служив військовим лікарем; Ф.К. Вовк був помічником ревизора губернського секретаря; О.О. Русов тривалий час працював статистиком на Чернігівщині, Херсонщині, у Харкові, Полтаві. Росіянин за походженням, Олександр Русов уже в дорослому віці обрав для себе українську мову. Він згадував як специфіка мовної ситуації в Україні впливала на нього ще з дитинства: «Чомусь для мене тоді вже було зрозуміло, що є різні мови: одна – на якій написані навчальні байки та вірші, друга – якою говорять на кухні, й, нарешті третя – на якій мені задавали вчити молитви» [15, с. 167]. Успішну чиновницьку кар'єру зробив громадівець Іван Рудченко, який служив у Полтавській казенній палаті, у канцелярії київського-генерал губернатора М.І. Черткова, а згодом став членом Ради Міністерства фінансів у Петербурзі. Саме завдяки сприянню І. Рудченка, генерал-губернатор М. І. Чертков переконав уряд дещо обмежити дію Емського указу щодо заборони друкувати літературу українською мовою [26, 48–49]. Громадівець Никандр Молчановський свою посаду чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові використо-

вував для встановлення контактів між О. Кониським і В. Антоновичем, з одного боку, та генералом М. Драгомировим з іншого [4, с. 51].

Серед діячів Полтавської громади також були представники чиновництва, які часто поєднували професійну діяльність із громадською чи педагогічною роботою. Серед них, О. Кониський, який працював чиновником губернського правління до 1861 р., упродовж 1861–1862 рр. – діловодом у Г. Старицького, відомого діяча у судових справах; начальник поштово-телеграфної станції Віктор Лобода; поштовий службовець Григорій Федяй та ін. [14, с. 70].

Учасниками Єлисаветградської громади були лікар П.І. Михалевич, секретар міського поліцейського управління І. К. Тобілевич, земський статистик Ф.О. Василевський, військовий діяч М.Ф. Федоровський [8, с. 98; 19, с. 124].

До Чернігівської громади, заснованої у 1893 р., входив урядовець селянського банку В.Т. Андрієвський, секретар Чернігівської міської думи А.В. Верзилов, товариш директора міського банку О.А. Тищинський, адвокат Л.І. Шраг, директор селянського банку С.В. Василівський, директор земської друкарні Л.О. Глібов, рахівник статистичного відділу Чернігівського губернського земства Є.К. Тимченко та ін. [8, с. 124].

У 1894 р. до Одеської громади належало близько 25 осіб, серед них податкові інспектори Федоренко, М. Білінський, М. Шостаківський, лікарі С.М. Волянський та І.М. Луценко [24, с. 107]. Один із найбільш знакових діячів громади М. Комаров був нотаріусом. Серед одеських громадівців також був адвокат П. Дашкевич [2, с. 22]. Таким чином, серед учасників українського громадівського руху більшість належала до педагогічного чиновництва або інших службовців. Варто, однак, зауважити, що чимало з громадівців зазнали переслідувань через українофільські переконання.

Окремо слід розглянути питання ставлення до української мови вищих чиновників російської адміністрації українських губерній. Джерела свідчать, що їхня активність у запровадженні репресивної політики щодо української мови суттєво залежала від особистісних факторів. Користуючись власним впливом, вони могли посилювати або навпаки пом'якшувати запроваджені імперським центром обмежувальні заходи [11, с. 79].

Справді, Софія Тобілевич у спогадах зазначала, що Олександр Дрентельн видав рішучий наказ не пускати будь-яку українську трупку не тільки до Києва, а й на всі землі, що входили

до складу київського генерал-губернаторства й підлягали його керівництву, на відміну від одеського губернатора Христофора Роопа, завдяки прихильності якого до українських артистів, тільки Одеса залишалася вільним місцем для роботи українських труп [17, с. 116]. Дружина Х. Роопа відвідувала вистави труп Кропивницького і Старицького, а сам губернатор «зробив велику полегкість для українських акторів, дозволивши їм обмежуватися лише одним російським водевілем замість п'єси, яка, за розпорядженням високої влади, мусила мати стільки актів, скільки їх було в українській, що виставлялася того ж вечора» [17, с. 116–117].

Прихильним до української справи був Михайло Драгомиров, який у 1889 р. був призначений командуючим військами Київського військового округу, а у 1898–1903 рр. ще й обіймав посаду київського, волинського та подільського генерал-губернатора. Трохим Зінківський у листі від 2 жовтня 1889 р. з Петербургу писав до Б. Грінченка: «В Київ поїхав новий ген[ерал]-губ[ернатор] граф Ігнат'єв (брат того, що був міністром). Ігнат'єв буде тільки цивільним губернатор[ом], а військовим начальником буде (і вже здається поїхав) генерал М. Драгомиров, українець, але не такий, про котрого можна сказати – *gente rutheno, natione moscovitico*. Він справді українець, пильнує укр[аїнське] письменство, розмовляє часом по-українськи і зове себе укр[аїнцем]. ... Сім'я його теж широкі українська (злегенька, розуміється, дочки напр[иклад], розмовляють по-укр[аїнськи] – се вже багацько)» [1, с. 173]. Євген Чикаленко характеризував Драгомирова, як людину розумну й талановиту, а також зазначав: «Але Драгомиров, хоч і був справді людиною ліберальною, але разом з тим був і «хитрим малоросом», і свою українську індивідуальність проявляв тим, що на смотрах новобранців-українців уживав в промові до них декілька українських приказок. В своїй військовій окрузі він дозволив солдатам співати українських пісень і навіть через офіцерів пропагував їх, але в приказі мотивував це «хитромудро» тим, що це швидше прив'яже новобранця-українця до військової служби, зменшить самогубства від суму за домівкою і підійме військовий дух армії» [23, с. 166]. Можна погодитися з думкою В. Шандри, яка зазначає, що М. Драгомиров був українофілом за переконаннями, сановником із незалежними судженнями та беззаперечним військовим авторитетом, який зумів взяти український рух під персональну опіку [26, с. 48].

Прихильністю до української справи вирізнявся міський голова Одеси 1898–1905 рр. Павло Зелений. Деякий час П. Зелений служив у канцелярії Херсонського губернатора, був судовим слідчим у Бобринецькому повіті, земським гласним і членом Єлисаветградської управи, тривалий час очолював цю управу. Він був ініціатором відкриття у Єлисаветграді публічної бібліотеки. У другій половині 70-х років XIX ст. Павло Зелений переїхав до Одеси, де придбав друкарню Ульріха й почав редагувати газету «Одеський вісник» [6, с. 107]. Редактором газети П. Зелений залишався упродовж 1876–1885 рр. Він прагнув заснувати україномовну газету «Землероб», орієнтовану на сільського мешканця. У статті про цензурні утиски української мови, Павло Зелений писав: «... Ми обстоюємо допуск малоросійської літератури й відкритого вживання малоросійської мови... Дивовижно, зрештою, що малоросійська мова чомусь вважається ніби шкідливою в той час, коли фактично існують і юридично визнані література польська, татарська, єврейська, німецька, грузинська, вірменська й ін.» [6, с. 108].

У 1904 р. Одеська міська дума, яку очолював П. Зелений, звернулася з петицією до прем'єр-міністра Російської імперії, уродженця Одеси С.Ю. Вітте, з проханням зняти заборони, накладені царським урядом на українське друковане слово [12, с. 42].

П. Зелений підтримав резолюцію земських і міських діячів із питання «про українізацію школи», він став одним із засновників місцевого товариства «Просвіта», був членом Одеського товариства історії та старожитностей та членом Петербурзького благодійного товариства для поширення книг українською мовою. З його дозволу в Одесі 23 листопада 1905 р. відбувся перший в Російській імперії мітинг, учасники якого виступили за національно-демократичні права [6, с. 108]. Кількатисячні маніфестації, де вперше публічно оратори виступали українською мовою, змусили владу 25 листопада 1905 р. зареєструвати «Просвіту» [12, с. 43].

П. Зелений брав участь у заходах присвячених вшануванню пам'яті Т. Шевченка. З його

ініціативи було отримано дозвіл відзначити роковини Шевченка не у вузькому колі, а серед більш широкого загалу, щоб ознайомити одеську публіку з українською справою [10]. «Зібралось багато людей, можна сказати увесь цвіт одеської інтелігенції, та ледве що посідали за обід, як слуга викликав у другу кімнату розпорядчика П. Зеленого, котрий вернувшись оповістив усіх присутних, що мов, по наказу генерал-губернатора, ніяких промов не повинно бути» [10]. З ініціативи П. Зеленого Думою було виділено 500 крб. на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченкові. За його ж підтримки у 1900 р. вийшло перевидання роману П. Куліша «Чорна рада».

Таким чином, прошарок державних службовців українських губерній Російської імперії відіграв складну та неоднозначну роль у процесі становлення модерної української нації. Чиновництво, будучи матеріально залежним та обтяженим морально-етичними зобов'язаннями щодо імперської влади, безпосередньо втілювало у життя політику щодо звуження сфери функціонування української мови. Водночас, варто зауважити, що представники громадського руху, які, обіймаючи посади різного рівня, усіляко сприяли українській справі в межах своїх професійних повноважень або ж у вільний від роботи час, здебільшого перебували на державній службі. Вкрай важливим для розуміння мовної ситуації на українських землях, а також мовної політики у другій половині XIX ст., є позиція, яку займали стосовно української мови представники вищої та середньої ланок державного управління. Можна стверджувати, що ставлення кожного окремого чиновника до української мови значною мірою залежало від його особистих світоглядних переконань як керівника та виконавця у системі загальноімперського бюрократичного механізму. Дослідження самоідентифікації чиновництва українських губерній Російської імперії та з'ясування його місця і ролі у процесі національного відродження може стати важливим напрямком у вивченні етно-соціальних та національно-культурних процесів другої половини XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Вступ. ст. С.С. Кіраля. – К., Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 2004. – 519 с.
2. Болдирев О. Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – почат. XX ст. / О. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1994. – 144 с.
3. Гирич І.Б. Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. / І.Б. Гирич // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 173–190.

4. Гирич І. Як оцінювати українську історію ХІХ ст.? / І. Гирич // У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових та Габсбургів. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – С. 31–58.
5. Дегтярьов С.І. Соціальний склад педагогічного чиновництва на українських землях у першій половині ХІХ ст. / С.І. Дегтярьов // Вісник аграрної історії. Зб. наук. праць. – 2013. – № 4–5. – С. 213–221.
6. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106–111.
7. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Вид-во Укр. католицьк. ун-ту, 2005. – ХІІ+360 с.
8. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. / А.М. Катренко. – К., 1999. – Ч. 2. – 189 с.
9. Кротевич Є. Микола Віталійович Лисенко / Є. Кротевич // М. В. Лисенко у спогадах сучасників / Упор. О. Лисенко. – К. : Музична Україна, 1968. – С. 551–559.
10. М. К. Шевченкови дні в Одесі / М. К. // Рада. – 1907. – № 75. – С. 3.
11. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : Новое литер. обозрение, 2006. – 248 с.
12. Мисечко А.І. Про відносини української громадськості Одеси та влади наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / А.І. Мисечко // Інтелігенція і влада. – 2003. – Вип. 1. – С. 39–46.
13. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма / В.Д. Новицкий. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
14. Петренко І.М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі / І.М. Петренко. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.
15. Русов О.О. Как я стал членом громады / О.О. Русов // О.О. Русов Щоденники та спогади. – Чернігів : Управління у справах преси та інформації, 2011. – С. 166–180.
16. Таблиця Розподіл населення України за мовними групами та заняттями // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / ред. В.Г. Сарбей; Нац. Акад. Наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1999. – Ч. 1. – 203 с. + табл.
17. Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі / С. Тобілевич. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957. – 475 с.
18. Филоненко Т.В. Материальное положение учителей в дореволюционной России / Т.В. Филоненко, А.В. Шипилов // Педагогика. – 2004. – № 7. – С. 65–75.
19. Філоретова Л. Єлисаветградська громада / Л. Філоретова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 123–130.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 293, оп. 1, спр. 976, 11 арк.
21. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 542, спр. 99, 42 арк.
22. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 544, спр. 275, 29 арк.
23. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 415 с.
24. Чмир С.Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С.Г. Чмир // Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1(4). – С. 107–114.
25. Шандра В. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок ХVІІІ – середина ХІХ століть): формула присяги / В. Шандра // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Т. 15. – С. 389–402.
26. Шандра В.С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення / В. Шандра // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. ХХ. – С. 38–51.
27. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у ХІХ ст. / Н. Щербак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2005. – № 9. – С. 9–12.

REFERENCES

1. «...Viddaty zumiiem sebe Ukraini». Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom / Vstup. st. S.S. Kiralya. – К., Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiya nauk u SSHA. – 2004. – 519 s.
2. Boldyriev O. Odeska hromada: Istorychnyy narys pro ukrayinske natsionalne vidrozhennya v Odesi u 70-ti rr. ХІХ – pochat. ХХ ст. / O. Boldyryev. – Odesa: «Mayak», 1994. – 144 s.
3. Hyrych I.B. Ukrainska mova yak fundamentalna tsinnist natsionalno-vyzvolnoho rukhu druhoi polovyny ХІХ – pochatku ХХ ст. / I.B. Hyrych // Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. – № ХVІ–ХVІІ. – 2012. – S. 173–190.

4. Hyrych I. Yak otsiniuvaty ukrainsku istoriiu XIX st.? / I. Hyrych // U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennia modernoi natsii. Ukrayina pid skipetramy Romanovykh ta Habsburhiv. – Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia, 2016. – S. 31–58.
5. Dehtyarov S.I. Sotsialnyi sklad pedahohichnoho chynovnytstva na ukrainskykh zemliakh u pershii polovyni XIX st. / S.I. Dehtyarov // Visnyk ahrarnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – № 4–5. – 2013. – S. 213–221.
6. Zlenko H. Pavlo Zelenyy – odeskyi miskyi holova i literator / H. Zlenko // Kyivska starovyna. – 1997. – № 6. – S. 106–111.
7. Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriia. Rozpad / A. Kappeler. – Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2005. – XII+360 s.
8. Katrenko A.M. Ukrayinskyi natsionalnyi rukh XIX st. / A.M. Katrenko. – Ch. 2. – K., 1999. – 189 s.
9. Krotevych Ye. Mykola Vitaliiiovych Lysenko / Ye. Krotevych // M.V. Lysenko u spohadakh suchasnykiv / Upor. O. Lysenko. – K. : «Muzychna Ukraina», 1968. – S. 551–559.
10. M.K. Shevchenkovi dni v Odesi / M.K. // Rada, 1907. – № 75. – S. 3.
11. Myller A. Ymperiiia Romanovykh i natsyonalizm. Esse po metodolyhii istorycheskoho issliedovaniia / A. Myller. – M. : Novoie literaturnoe obozrenie, 2006. – 248 s.
12. Mysechko A.I. Pro vidnosyny ukrayinskoyi hromadskosti Odesy ta vlady naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / A.I. Mysechko // Intelihentsiia i vlada. – 2003. – Vyp. 1. – S. 39–46.
13. Novytskyi V.D. Iz vospominanyi zhandarma / V.D. Novytskyi. – M. : Izd-vo MHU, 1991. – 254 s.
14. Petrenko I.M. Yelyzaveta Myloradovykh (1832–1890) v ukrayinskomu suspilno-politychnomu rusi / I.M. Petrenko. – Poltava: PUET, 2013. – 151 s.
15. Rusov O.O. Kak ya stal chlenom hromady / O.O. Rusov // O.O. Rusov Shchodennyky ta spohady. – Chernihiv : Upravlinnia u spravakh presy ta informatsii, 2011. – S. 166–180.
16. Tablytsia Rozpodil naseleння Ukrainy za movnymi hrupamy ta zaniattiamy // «Ukrainske pytannya» v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) / red. V.H. Sarbey; Nats. Akad. Nauk Ukrainy, In-istorii Ukrainy. – Ch. 1. – K. : [b. v.], 1999. – 203 s. + tabl.
17. Tobilevych S. Moi stezhky i zustrichi / S. Tobilevych. – K. : Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR, 1957. – 475 s.
18. Fylonenko T.V., Shypylov A.V. Materyalnoie polozheniie uchytelei v dorevoliutsyonnoi Rossii / T.V. Fylonenko, A.V. Shypylov // Pedahohyka. – 2004. – № 7. – S. 65–75.
19. Filoretova L. Yelysavethradska hromada / L. Filoretova // Naukovi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriya 6 : Istorychni nauky. – Kyiv : Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova, 2012. – Vyp. 9. – S. 123–130.
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAUK). – F. 293, op. 1, spr. 976, 11 ark.
21. TsDIAUK. – F. 442, op. 542, spr. 99, 42 ark.
22. TsDIAUK. – F. 442, op. 544, spr. 275, 29 ark.
23. Chykalenko Ye. Spohady (1861–1907) / Ye. Chykalenko. – K. : Tempora, 2003. – 415 s.
24. Chmyr S.H. Odeska hromada v ukrayinskomu natsionalnomu rusi (kinets XIX – pochatok XX st.) / S.H. Chmyr // Pivdenna Ukrayina XX stolittia: Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU. – Vyp. 1(4). – Zaporizhzhia, 1998. – S. 107–114.
25. Shandra V. Zakonodavche vrehuliuvannia tekstu prysiahy (pochatok XVIII – seredyna XIX stolit): formula prysiahy / V. Shandra // Ukrainskyi arkheohrafichni shchorichnyk. – T. 15. – K., 2007. – S. 389–402.
26. Shandra V.S. Ese pro chynnyky tryvaloho ukrainskoho natsiietvorennia / V. Shandra // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. – Vyp. XX. – S. 38–51.
27. Shcherbak N. Osvitnia polityka rosiiskoho samodержavstva na Pravoberezhzhi Ukrainy u XIX st. / N. Shcherbak // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo. – K., 2005. – № 9. – S. 9–12.

© *Ольга Казакевич*
(Київ)

**ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ И САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ ЧИНОВНИЧЕСТВА
УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Статья посвящена проблеме отношения чиновников украинских губерний Российской империи второй половины XIX – начала XX веков к украинскому языку, его значению для культурно-

образовательной и национальной жизни в условиях ограничительной политики центра в сфере функционального применения украинского языка. В исследовании языкового сознания и самоидентификации чиновничества использовано исторический, сравнительный и биографический методы. Для характеристики мировоззрения чиновников – участников громадского движения применен просопографический подход. Доказано, что позиция, которую занимали в отношении украинского языка представители высшего и среднего звена государственного управления, как руководители, так и исполнители в системе общеимперского бюрократического механизма, в первую очередь зависела от личных мировоззренческих убеждений чиновника. На примере отдельных представителей украинского чиновничества империи, в частности, киевского, волынского и подольского генерал-губернатора М. Драгомирова, градоначальника Одессы П. Зеленого, показано, каким образом государственный служащий высокого ранга мог влиять на масштаб использования украинского языка и способствовать расширению сферы его функционирования.

Ключевые слова: чиновничество, украинский язык, языковое сознание, самоидентификация, Громады, Российская империя.

© *Olga Kazakevych*
(Kyiv)

LINGUISTIC CONSCIOUSNESS AND IDENTITY OF THE CIVIL SERVANTS IN THE UKRAINIAN GOVERNORATES OF THE RUSSIAN EMPIRE (LATE 19TH – EARLY 20TH CC.)

The article is devoted to the question of how the civil servants in the Ukrainian governorates of the Russian empire treated the Ukrainian in the period when the Imperial Centre adopted the restrictive measures against this language. The article is based on the archival documents and memoirs of both the civil servants and the Ukrainian public activists of the late 19th – early 20th cc. To reveal the mindset of the civil servants and their attitude to the Ukrainian language the prosopographical approach has been applied. The author states that a significant part of the Russian civil servants in Ukraine were actually of the Ukrainian ethnic origin. Despite the Ukrainian was a mother tongue for many of them, most of the civil servants were loyal to the Imperial authorities and their policy to suppress the language and restrict its usage in public life. On the other hand, there were a lot of civil servants among the members of Hromada's – the unofficial associations of the students and intellectuals who acted in favor of the Ukrainian culture and language. It is emphasized that the attitude of the civil servants to the Ukrainian language largely depended on their personal sentiments. Some of the high ranked government officials were influential enough to either reinforce or soften the suppressions against the Ukrainian culture and language. The article deals with the activity of Mykhailo Drahomyrov who held the post of Kyiv, Volyn and Podillia governor general and Pavlo Zelenyi the town governor of Odesa. Both sympathized the Ukrainian national movement and contributed to the promotion of the Ukrainian language usage. In conclusion, it is stated that further studies of the linguistic consciousness and ethnic identity of the civil servants will contribute to better understanding the Russian imperial policy in Ukraine in the 19 – early 20th cc.

Key words: civil servants, Ukrainian language, linguistic consciousness, identity, Hromadas, Russian empire.

До редакції надійшла 30.06.2017.

УДК 94 (477.54)

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2017.37.1.3>

© *Тарас Пшеничний*
(Київ)

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦЕРКОВНОГО ЧИННИКА

У статті відображено змагання вітчизняних політичних і церковних кіл за національну самобутність, незалежність української православної церкви, відродження національної культури та повернення історичної справедливості. Чи не вперше в історії молодій Українській Державі актуалізовано мовне питання, яке, на думку окремих представників тогочасної політичної еліти, визначало рівень національної безпеки.